

СОЦІАЛЬНИЙ ТА ЛЮДСЬКИЙ КАПІТАЛ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ В УКРАЇНІ

Л. Б. МАРТИНОВА, кандидат філологічних наук, доцент
(Хмельницький національний університет)

Анотація. *Мета статті* полягає в розгляді проблеми розвитку соціального капіталу в Україні та визначенні його впливу на загальну конкурентоспроможність людського капіталу. **Методика дослідження.** *Поставлені у статті завдання* вирішуються за допомогою ряду загальнонаукових і спеціальних методів дослідження, передусім, систематизації та узагальнення й діалектичного підходу. **Результати.** *Установлено, що успішному формуванню соціального капіталу в сучасних умовах в Україні* заважає деформований розподіл національного доходу й національного багатства, зумовлений тривалим процесом первинного накопичення капіталу, що виключає взаємну довіру й узгодженість дій суб'єктів ринку праці, влади та населення загалом. *Виявлено недостатній розвиток найважливішого індикатора зрілості соціального капіталу – спільності цінностей, норм та взаємної довіри, що формуються у процесі відкритого соціального діалогу.* **Практична значущість результатів дослідження.** *У статті обґрунтовано, що саме «горизонтальні» зв'язки співпраці, кооперації та взаємної добровільної відповідальності формують соціальний капітал суспільства. Досліджено фактор якості життя у формуванні соціального й людського капіталу населення. Означено роль середнього класу у формуванні адаптаційного потенціалу населення як рушія підвищення конкурентоспроможності людського капіталу, що може бути використано під час розробки заходів державної політики.*

Ключові слова: соціальний капітал, людський капітал, середній клас, адаптаційний потенціал.

Постановка проблеми в загальному вигляді та зв'язок із найважливішими науковими чи практичними завданнями. Соціальний та людський капітал тісно пов'язані між собою. За рахунок виховання і здобутої освіти людина не тільки одержує знання, особисті риси, ділові якості, навички, а й формує свої ділові зв'язки, авторитет, суспільне визнання. Соціальний капітал суспільства включає інститути, цінності, правила взаємовідносин, якими визначається взаємодія між людьми та створюються передумови для сприяння соціально-економічному розвитку країни. Соціальний капітал уособлює ідентифікацію громадян із соціальними інститутами: їхню соціальну відповідальність, довіру серед індивідів та до суспільних інститутів, почуття приналежності до однієї спільноти та тощо. Неefективність соціальних інститутів призводить до розриву соціальних відносин між громадянами та суспільством, соціального виключення людей із суспільства: з демократичної і правової сис-

теми, покликаної сприяти громадянській інтеграції; з ринку праці як інструмента економічної інтеграції; із системи державного соціального забезпечення як механізму соціальної інтеграції; з родини або зі спільноти, що забезпечують міжособистісну інтеграцію [1, с. 16].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Оцінку процесів формування, відтворення та використання людського капіталу займалися ряд авторитетних науковців, серед яких: Г. Беккер, О. Грішнова, М. Долішній, Е. Лібанова, Л. Семів, Л. Шевчук, Т. Шульц, І. Фішер та ін. У їх працях визначено ключову роль людського капіталу в забезпеченні ефективного функціонування механізму національної економіки, закладено базові положення теорій людського капіталу. У той же час недостатньо дослідженим залишається питання взаємодії соціального та людського капіталу в забезпеченні людського розвитку.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою статті є дослідження роз-

витку соціального капіталу в Україні та визначення його впливу на загальну конкурентоспроможність людського капіталу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Недостатній розвиток соціального капіталу в Україні виявляється, зокрема, у тому, що державні організації та ринок поки функціонують непередбачувано, неефективні державні механізми й відсутність соціального капіталу підміняються неформальними або напівкримінальними посередницькими структурами. Соціальний капітал в Україні формується в рамках ізольованих прошарків і груп населення, і, як наслідок, не відбувається відповідна інтеграція суспільства. Іншими словами, не збільшується соціальний капітал усієї нації, як у розвинених країнах із налагодженою системою зв'язків, що зміцнює соціально-економічні позиції кожного члена суспільства та надає йому важелі впливу на суспільний розвиток і підвищення рівня та якості життя.

Витоки цього неприродного процесу формування соціального капіталу походять з особливостей економічних умов переходу країни від планово-адміністративної форми правління до нового суспільного ладу на основі ринкових відносин. З перших кроків перехідного періоду внаслідок недостатнього розвитку таких суспільних інститутів, як профспілки, економічні важелі управління плавно перейшли до компартійних директорів і партійних функціонерів, які провели приватизацію державного майна, наділивши простих громадян так званими ваучерами. Була зроблена видимість справедливого розподілу власності, яка залишилась від попереднього суспільного ладу. Зосередивши у своїх руках основні економічні й політичні сфери управління, вони повною мірою використали існуючий економічний потенціал і фінансові можливості для власного збагачення, сформувавши могутній олігархічний клан. Не маючи досвіду у фаховому вирішенні проблем розвитку економіки в ринкових умовах, зосередили свою діяльність на максимальному використанні існуючих потужностей підприємств або доведенні їх до банкрутства, ліквідації, розпродажу матеріальних цінностей, ще більше збагачуючись, тоді як основна маса населення країни зuboжила.

Успішному формуванню соціального капіталу в сучасних умовах в Україні заважає деформований розподіл національного доходу й

національного багатства, зумовлений тривалим процесом первинного накопичення капіталу, що виключає взаємну довіру та узгодженість дій як суб'єктів ринку праці, так і влади й населення загалом. Ці дії забезпечувались і нині продовжують забезпечуватись нормативно-правовою підтримкою державними органами влади через відповідні закони й інститути (податкові, митні тощо), які діють винятково в інтересах великого бізнесу. Саме цим пояснюється слабкий розвиток малого й середнього підприємництва, яке повинно відігравати більш значну роль у політичному та економічному житті країни й формувати горизонтальні, формальні та неформальні, нормативні й ненормативні зв'язки.

В Україні, де відсутні впливові громадські організації, які мали б захищати інтереси більшості населення, та в умовах відсутності вагального прошарку середнього класу, простий громадянин не має ніякого підґрунтя в перспективі для поліпшення якості свого життя, що призводить до недовіри між різними прошарками населення та ускладнення процесу нормального формування соціального капіталу.

У той же час українське суспільство має багато передумов для успішного формування соціального капіталу: практично повна грамотність населення, переважання міського населення, розвинуті транспортна та телекомунікаційна системи. Крім того, у сучасних умовах соціально-економічної нестабільності дуже важливими постають міжособистісні взаємини між людьми – сімейні, товариські, дружні, довірчі.

Найважливішим індикатором зрілості соціального капіталу є спільність цінностей і норм та взаємна довіра, що формуються у процесі відкритого соціального діалогу, який в Україні діє ще недостатньо. Тому життєздатні ефективні інститути, що формують соціальний капітал, асоціюються не тільки зі здатністю суспільства й держави забезпечити мінімально прийнятний рівень соціальної захищеності населення чи окремих його верств, але й із демократичними цінностями та механізмами. Саме вони дозволяють сприймати та враховувати думки, уподобання, інтереси різних верств і груп населення під час прийняття управлінських рішень і забезпечують можливість контролю за діяльністю владних структур.

Найбільш популярними формами та прак-

тиками культивуваці взаємної довіри й накопичення соціального капіталу є різні варіанти виробничої кооперації, громадських об'єднань та організацій, які координують комунікації між громадянами. У ході співробітництва й кооперації громадян не тільки поглиблюється їхня взаємна довіра, а й розповсюджується інформація про взаємні конструктивні дії, тобто формується ділова репутація. Саме «горизонтальні» зв'язки співпраці, кооперації та взаємної добровільної відповідальності, які відрізняються від «вертикальних» відносин ієрархії, підпорядкування і залежності, формують соціальний капітал суспільства. Акумуляований у них соціальний капітал сприяє забезпеченню суспільної стабільності та стійкому розвитку завдяки повсякденній взаємодії і довірі членів соціальних груп [1, с. 26].

На сьогодні науковці солідарні в тому, що довіра, солідарність у системі соціальних відносин і соціальний капітал – явища взаємопов'язані [2–3]. Так, довіру та соціальний капітал часто ототожнюють [2]. Є також думка, що базовими елементами соціального капіталу треба вважати соціальні мережі, спільні норми й переконання, тоді як довіра розглядається окремо та є обов'язковою передумовою їх формування [2, 4]. Ще одна позиція базою соціального капіталу визнає тільки соціальні мережі, а спільні норми, переконання, обов'язки, довіру – його самостійними формами (варіаціями) [2, 4]. На наше переконання, соціальний капітал формується у структурі відповідальних відносин. Суб'єкти відповідальності утворюють соціальну мережу як матеріальну основу соціального капіталу. Спільність (взаємна несуперечливість) їх інтересів роблять їх взаємні обов'язки та спільні переконання об'єктивними [2].

Ефективність формування соціального та людського капіталу населення зумовлюється достатньо високим рівнем та якістю життя. На всіх етапах розвитку людства накопичення знань сприяло поступовому підвищенню рівня життя населення. І коли останній досяг певного значення, доходи домогосподарств зросли настільки, що з'явилися реальні можливості для розширеного інвестування у сферу освіти та професійну підготовку. Це обіцяло чималі вигоди, сприяло розвитку вузькоспеціалізованих професійних знань та їх застосуванню в якості капіталу. Функціонування знань у формі

капіталу суттєво прискорило темпи зростання рівня життя населення розвинених країн світу. І в деякий момент часу останній став настільки високим, що звичні матеріальні стимули та прагнення поступово почали втрачати свою вагу, актуалізувалася проблематика якості життя. У світі постіндустріальних перетворень висока якість життя виявилася результатом ефективності процесів, пов'язаних з управлінням людським капіталом. З іншої сторони, сьогодні дедалі значнішим стає зворотний вплив: забезпечення високої якості життя виступає передумовою збереження, безперервного розвитку та ефективного застосування людського капіталу, синергетичного взаємозв'язку його власників і формування соціального капіталу [5].

Якість життя є показником, що інтегрує вплив багатьох факторів, які обумовлюють суттєві умови життя населення та визначають ступінь розвитку й повноту задоволення всього комплексу потреб та інтересів людини, а також ступінь гідності та свободи особистості. Рівень життя населення є результатом розподілу створених у суспільстві матеріальних і духовних благ та виступає як система умов і факторів функціонування людини у сфері споживання.

Визначальним фактором якості життя є економічний розвиток суспільства, який впливає на добробут та активність життєдіяльності населення країни. Політико-правові фактори, що впливають на якість життя населення, пов'язані з ідеєю правової держави й побудови відкритого громадянського суспільства. Якість життя людини багато в чому визначається пануючим політичним режимом. Екологічні фактори детермінують здоров'я, якість продуктів харчування, умови праці, житлові умови та тощо. Технологічний фактор зміни якості життя впливає на освіту, охорону здоров'я, навколишнє середовище, вільний час та ін. Серед культурних факторів виділяється зростаюча роль науки й освіти, посилення духовної компоненти якості життя [1].

Сукупність факторів, що формують якість життя, включає чотири складових: якість навколишнього середовища, якість суспільства, якість населення, якість людини (рис. 1). Усі фактори, що впливають на якість життя населення прямо або опосередковано, можна поділити на економічні, екологічні, соціальні, природні, географічні, ідеологічні, історичні, культурні та політичні.

Економічні фактори якості життя пов'язані,

насамперед, із проблемою економічного зростання, під яким розуміють збільшення обсягу виробництва на основі інноваційно-технологічного розвитку продуктивних сил і здатність вирішення соціальних питань, у першу чергу, щодо підвищення рівня та якості життя населення.

Звідси соціальна функція економіки полягає у формуванні збалансованої та стійкої соціальної структури й регулюванні економічних процесів, пов'язаних із її якісними та кількісними інноваційними перетвореннями з метою забезпечення національної безпеки суспільства.

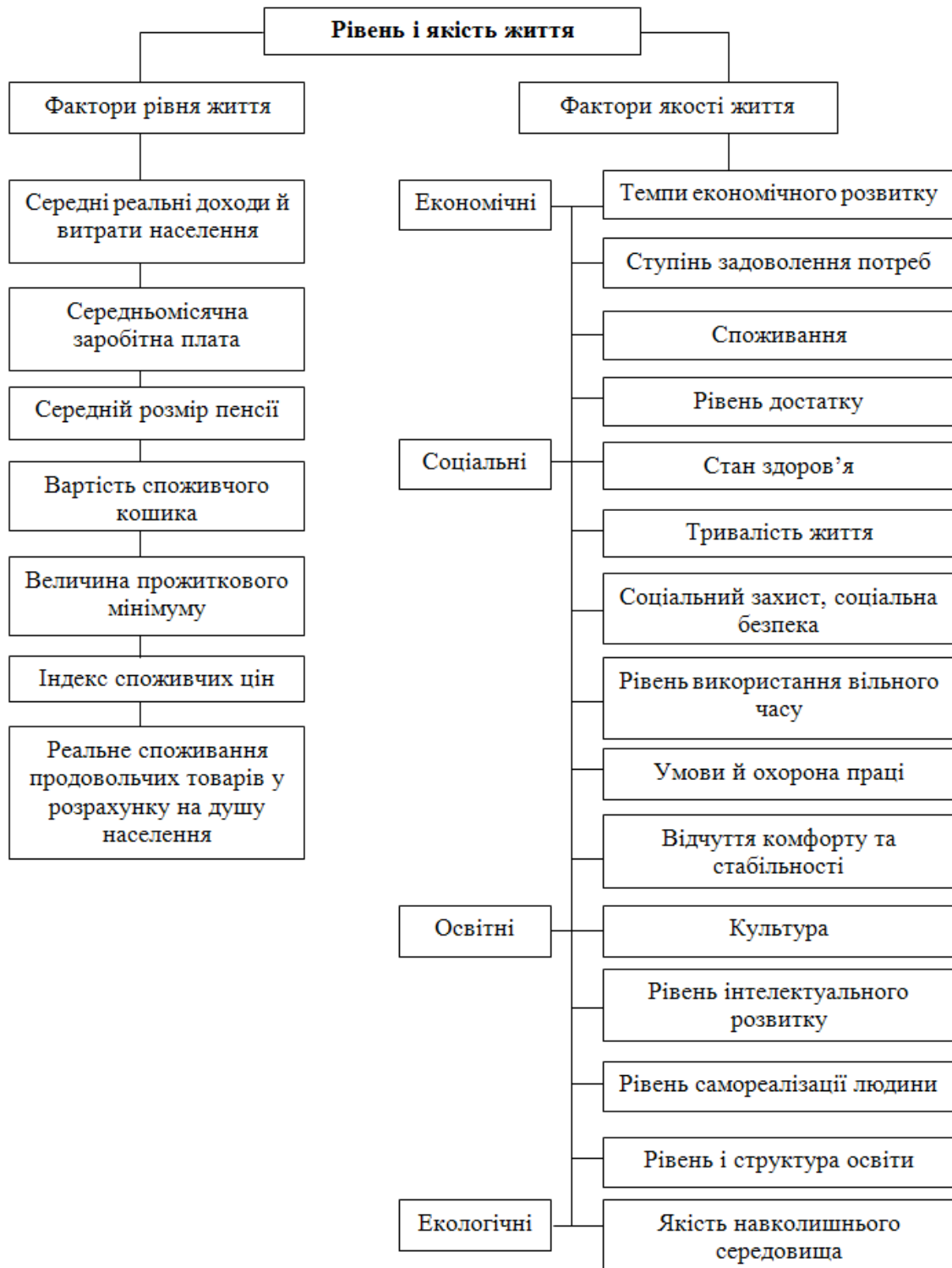

Рис. 1. Фактори рівня і якості життя в забезпеченні розвитку людського капіталу

Можна стверджувати, що якість життя і розвиток людини – це поняття, які визначають характер принципів змін у соціальному розвитку суспільства на етапі становлення інноваційної економіки. Категорія якості життя включає показники рівня життя, які важливо оцінювати не стільки з позицій збільшення споживання, скільки з погляду прогресу в розвитку людини, формування людського капіталу в суспільстві, оскільки більшість факторів якості життя складають структуру ознак людського капіталу. Тому підвищення якості життя означає вдосконалення і зростання якості людського капіталу країни.

Сучасний етап перетворення суспільства на основі інноваційно-технологічного розвитку економіки – це етап максимального підвищення якості населення в умовах наростаючого дефіциту соціального капіталу. Тож формування соціального капіталу слід визнати першочерговим завданням і профілактикою бідності у країні [1].

Один із засновників концепції соціального капіталу Р. Патнєв відзначає, що за аналогією з фізичним та людським капіталом, утіленим у знаряддях праці та навчанні, які підвищують індивідуальну ефективність, соціальний капітал належить до таких елементів громадської організації, як соціальні мережі, соціальні норми та довіра (networks, norms and trusts), що створюють умови для координації й кооперації заради взаємної вигоди. Соціальний капітал збільшує віддачу від інвестування в капітал фізичний та людський [6, с. 158]. Соціальний і людський капітал тісно пов'язані між собою. За рахунок виховання і здобутої освіти людина не тільки одержує знання, особисті риси, ділові якості, навички, а й формує свої ділові зв'язки, авторитет, суспільне визнання. В. Антонюк у своїх дослідженнях характеризує структуру та ступень взаємодії людського, інтелектуального й соціального капіталів. Як спільні параметри для людського та інтелектуального капіталів вона визначає неформалізовані знання і здібності людини, відповідно людського та соціального – мотивацію, мобільність, моральні цінності та соціальні норми [7, с. 55].

Висновки із зазначених проблем і перспективи подальших досліджень у поданому напрямку. Як висновок, слід зазначити, що виразником системи суспільних інтересів та

цінностей виступає середній клас, який, володіючи найбільшим соціальним капіталом суспільства, формує та популяризує нові, більш прогресивні, суспільні цінності. Адже для цієї категорії населення більш важливим є ступінь свободи життєвого вибору людини, їх постійною життєвою практикою є самоосвіта, безперервне нарощування інтелектуального потенціалу. Вони більш сприйнятні до таких нових мотивів діяльності, як можливість реалізувати свої здібності, постійно підвищувати свій інтелектуальний і культурний рівень, брати участь у громадському житті. Саме представники середнього класу володіють достатнім адаптаційним потенціалом, тобто здатністю адаптуватись до нововведень у різноманітних сферах життя. Розвиток адаптаційних можливостей є необхідною умовою формування людського капіталу за умов бурхливого розвитку процесів глобалізації, масового виробництва інформації і знань та є перспективним напрямом подальших досліджень із даної проблематики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Онiкієнко В. В. Ринок праці та соціальний захист населення України: ретроаналіз, проблеми, шляхи вирішення : науково-аналітична монографія / В. В. Онiкієнко. – Київ : Ін-т демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України, 2013. – 456 с.
2. Людський розвиток в Україні: інноваційний вимір : монографія / за ред. Е. М. Лібанова. – Київ : Ін-т демографії та соц. дослідж. НАН України, 2008. – 316 с.
3. Степаненко В. Соціальний капітал у соціологічній перспективі: теоретико-методологічні аспекти дослідження / В. Степаненко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2004. – № 2. – С. 24–41.
4. Мачеринскене И. Социальный капитал организации: методология исследования / И. Мачеринскене, Р. Минкуте-Генриксон, Ж. Симанавичене // СОЦИС. – 2006. – № 3. – С. 29–39.
5. Мельничук Д. П. Людський капітал, рівень та якість життя населення: взаємозв'язок

- пріоритетів / Д. П. Мельничук // Актуальні проблеми економіки. – 2014. – № 5. – С. 339–345.
6. Конкурентоспроможність у сфері праці : зб. наук. пр. / за ред. Д. П. Богиня. – Київ, 2001. – 164 с.
7. Ratha D. Impact of Migration on Economic and Social Development. A Review of Evidence and Emerging Issues / D. Ratha, S. Mohapatra, E. Scheja // **The World Bank. – Policy research working paper 5558.** – February 2011. – 37 p.
- M. V. Ptuhny NAN Ukrai'ny [in Ukrainian].
3. Stepanenko, V. (2004) Social'nyj kapital u sociologichnij perspektyvi: teoretyko-metodologichni aspekty doslidzhennja [Social Capital in Sociologic Perspective: Theoretical and Methodological Aspects of Research]. *Sociologija: teorija, metody, marketyng – Sociology: theory, methods, marketing*, 2, 24–41 [in Ukrainian].
4. Macherynskene, Y., Mynkute-Genrykson, R. & Symanavychene, Zh. (2006) Social'nyj kapital organizacii: metodologija issledovanija [Social Capital of Organization: Methodology of Research] // *SOCYS*, 3, 29–39 [in Russian].

REFERENCES

1. Onikijenko, V. V. (2013). *Rynok pratsi ta social'nyj zahyst naseleennja Ukrai'ny: retroanaliz, problemy, shljahy vyrishennja* [Labor Market and Social Protection of Population of Ukraine: retroanalysis, problems, ways of solving]. Kyiv : In-t demografii' ta social'nyh doslidzhen' imeni M.V. Ptuhny NAN Ukrai'ny [in Ukrainian].
2. Libanova, E. M. (Ed.). (2008) *Ljuds'kyj rozvytok v Ukrai'ni: innovacijnyj vymir* [Human Development in Ukraine: innovative dimension]. Kyiv : In-t demografii' ta social'nyh doslidzhen' imeni
5. Mel'nychuk, D. P. (2014) Ljuds'kyj kapital, riven' ta jakist' zhyttja naseleennja: vzajemozv'jazok priorytetiv [Human Capital, Level and Quality of Life of Population]. *Aktual'ni problemy ekonomiky – Actual economic problems*, 5, 339–345.
6. Bohynja, D. P. (Ed.). (2001). *Konkurentospromozhnist' u sferi pratsi* [Competitiveness in the Sphere of Labor]. Kyiv [in Ukrainian]
7. Ratha D., Mohapatra S. & Scheja E. (2011). **Impact of Migration on Economic and Social Development. A Review of Evidence and Emerging Issues.** The World Bank. Policy research working paper, 5558, February, 37.

Л. Б. Мартынова, кандидат филологических наук, доцент (Хмельницкий национальный университет). **Социальный и человеческий капитал в обеспечении человеческого развития в Украине.**

Аннотация. Цель статьи заключается в рассмотрении проблемы развития социального капитала в Украине и определения его влияния на общую конкурентоспособность человеческого капитала. **Методика исследования.** Поставленные в статье задачи решаются с помощью ряда общенаучных и специальных методов исследования, прежде всего, систематизации и обобщения и диалектического подхода. **Результаты.** Установлено, что успешному формированию социального капитала в современных условиях в Украине мешает деформированное распределение национального дохода и национального богатства, обусловленное длительным процессом первоначального накопления капитала, исключающее взаимное доверие и согласованность действий субъектов рынка труда, власти и населения в целом. Выявлено недостаточное развитие важнейшего индикатора зрелости социального капитала – общности ценностей, норм и взаимного доверия, которые формируются в процессе открытого социального диалога. **Практическая значимость результатов исследования.** В статье обосновано, что именно «горизонтальные» связи сотрудничества, кооперации и взаимной добровольной ответственности формируют социальный капитал общества. Исследован фактор качества жизни в формировании социального и человеческого капитала населения. Отмечено роль среднего класса в формировании адаптационного потенциала населения как движителя повышения конкурентоспособности человеческого капитала, который может быть использован при разработке мер государственной политики.

Ключевые слова: социальный капитал, человеческий капитал, средний класс, адаптационный потенциал.

L. Martynova, *Cand. Filol. Sci., Docent (Khmelnytsky National University)*. **Social and human capital in promoting human development in Ukraine.**

Summary. Purpose. The article is devoted to the problems of social capital in Ukraine and determination of its impact on the overall competitiveness of human capital. **The methodology of research.** The problems delivered in the article are solved through a series of general and special methods of investigation, first, systematization and generalization and dialectical approach. **Findings.** It is found out that the successful formation of social capital in modern conditions in Ukraine is prevented by the strain distribution of national income and national wealth caused by the lengthy process of primitive accumulation of capital, which excludes mutual trust and coherence of the labor market, the authorities and the population in general. The insufficient development of the most important indicator of the maturity of social capital – **community norms and values and mutual trust, formed in the open social dialogue** is identified. **Practical value.** The article proved that it is "horizontal" relations of cooperation, cooperation and mutual responsibility that form the social capital of society. The influence of factors shaping the quality of life in the social and human capital of the population is identified. The author determined the role of the middle class in the formation of the population adaptive potential as an engine in improving the competitiveness of human capital that can be used in developing policy measures.

Keywords: social capital, human capital, middle class, adaptive potential.

Стаття надійшла 8 жовтня 2016 року.